

УДК 341.1+341.2+342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.43>

ДОКТРИНАЛЬНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕНЬ СИСТЕМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В МІЖНАРОДНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ІСЛАМСЬКОМУ (МУСУЛЬМАНСЬКОМУ) ПРАВІ

Мамедов Ю.,
*аспірант відділу міжнародного права
та права Європейського Союзу
Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України,
ORCID: 0000-0002-2364-8438*

Мамедов Ю. Доктринальна основа досліджень систем захисту прав людини в міжнародному та національному ісламському (мусульманському) праві.

У статті здійснено системний і критичний аналіз доктринальних джерел існуючих систем захисту прав людини в міжнародному та національному ісламському (мусульманському) праві. Виокремлено наукові підходи українських і зарубіжних учених юристів-міжнародників, дослідників порівняльного правознавства стосовно природи і сутнісних характеристик мусульманського права, ісламського права, відповідних правових систем і правових сімей сучасного світу. Хоч значний науковий інтерес до захисту прав людини в міжнародному праві, національному законодавстві України і право-застосовній практиці, все ж таки недостатньо уваги приділено системам, механізмам, суб'єктам захисту прав людини в ісламському (мусульманському) праві. В існуючих дослідженнях переважно акцентується на загально-теоретичних, історичних і порівняльно-правових особливостях розвитку ісламського права, мусульманської правової сім'ї, проте практично відсутні наукові напрацювання про специфіку захисту прав і свобод людини в окремих сферах, імплементації міжнародних універсальних і регіональних стандартів з прав людини у національні законодавства ісламських (мусульманських) держав, гарантії й механізми захисту прав і свобод людини, судову практику.

Закономірними виявились впливи таких процесів як глобалізація та регіоналізація, інтеграція, а також взаємодія існуючих правових систем різних рівнів. Особливо відчутне значення впливу європейських правових традицій, досвіду реформування національного і наднаціонального масштабів у сфері захисту прав людини у європейському регіоні, що знайшло відображення як у міжнародно-правовій доктрині, так і правовій доктрині досліджених держав, модернізації політико-правових поглядів, зокрема щодо перегляду елементів сучасного і традиційного, ефективного і догматичного у напрямі захисту прав жінок і дітей, розширення форм міжнародної правозахисної співпраці тощо. Важливо привертати увагу до регіональних систем захисту прав людини в міжнародному та національному ісламському (мусульманському) праві, розглядати питання їх самобутності й ефективності, співвідношення з іншими міжнародними регіональними й універсальними, наднаціональними системами.

Ключові слова: міжнародне право, доктрина, ісламське право, мусульманське право, права людини, міжнародні стандарти, регіональні міжнародні організації, ісламська концепція прав людини, глобалізація.

Mamedov Yu. The doctrinal basis of research on human rights protection systems in international and national Islamic (Muslim) law.

The article carries out a systematic and critical analysis of doctrinal sources of existing systems of human rights protection in international and national Islamic (Muslim) law. The scientific approaches of Ukrainian and foreign international lawyers, researchers of comparative jurisprudence regarding the nature and essential characteristics of Muslim law, Islamic law, relevant legal systems and legal families of the modern world are singled out. Although there is considerable scientific interest in the issues

of human rights protection in international law, national legislation of Ukraine and law enforcement practice, not enough attention is paid to the systems, mechanisms, subjects of human rights protection in Islamic (Muslim) law. In the existing studies, the emphasis is mainly on the general theoretical, historical and comparative legal features of the development of Islamic law, the Muslim legal family, but there are practically no scientific studies on the specifics of the protection of human rights and freedoms in certain areas, the implementation of international universal and regional standards on human rights in national legislation of Islamic (Muslim) states, guarantees and mechanisms for the protection of human rights and freedoms, judicial practice.

The effects of such processes as globalization and regionalization, integration, as well as the interaction of existing legal systems at different levels turned out to be regular. The influence of European legal traditions, the experience of reforming national and supranational scales in the field of human rights protection in the European region, which was reflected in both the international legal doctrine and the legal doctrine of the studied states, the modernization of political and legal views, in particular regarding the revision of the elements modern and traditional, effective and dogmatic in the direction of protecting the rights of women and children, expanding the forms of international human rights cooperation etc. It is important to draw attention to the regional systems of human rights protection in international and national Islamic (Muslim) law, to consider the issue of their identity and effectiveness, their relationship with other international regional and universal, supranational systems.

Key words: international law, doctrine, Islamic law, Muslim law, human rights, international standards, regional international organizations, Islamic concept of human rights, globalization.

Постановка проблеми. В умовах інтеграції та глобалізації, взаємодії та взаємовпливу різних правових систем і правових сімей сучасності закономірною є наукова зацікавленість тенденціями та особливостями розвитку як національними правовими системами, так і їх співвідношенням з міжнародним правом, європейським правом, ісламським (мусульманським) правом тощо. Така зацікавленість вимагає належного вивчення науково-теоретичної основи, доктринальних і нормативно-правових джерел, відповідних традицій і звичаїв, правової культури й правосвідомості, інших особливостей, на яких побудовані та функціонують згадані правові систем і правові сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Неодноразово підкреслювалось у роботах українських і зарубіжних дослідників, що власне інститут захисту прав людини кардинально відрізняється в європейській та мусульманській правових традиціях, так само і домінуючі концепції співвідношення міжнародного і національного права. У даному контексті слід виокремити внесок у розробку зазначеної проблематики, зокрема, Х. Бехруза, Д. Белова, С. Білоцького, О. Буткевич, В. Денисова, Я. Жукорської, П. Інако, Н. Камінської, О. Кресіна, В. Лисика, Б. Логвиненка, В. Мицика, Е. Пауелл, Т. Сироїд. Але ще багато аспектів потребують з'ясування, виходячи зі специфіки державно-правового розвитку ісламських і мусульманських країн, їх зобов'язань перед міжнародними організаціями з питань захисту прав людини.

Мета цієї статті полягає у здійсненні системного і критичного аналізу доктринальних джерел існуючих систем захисту прав людини в міжнародному та національному ісламському (мусульманському) праві. Виходячи з їх вивчення і узагальнення слід визначити певні позитивні та негативні тенденції модернізації правових учень, політико-правових і релігійно-правових поглядів, що стосуються прав людини.

Вклад основного матеріалу. Серед українських учених, що присвятили свої наукові пошуки вивченню порівняльного правознавства, його загальнотеоретичних і прикладних аспектів, ісламського (мусульманського) права, насамперед виокремимо проф. Х. Бехруза. Він тривалий час досліджує ці питання, зосереджуючи увагу на розвитку ісламського права. Власне це підтверджує докторська дисертація на тему «Еволюція ісламського права: теоретико-компаративістське дослідження», що була оприлюднена 2006 р., згодом також інші праці на схожу тематику. Зокрема, зазначається, що посилення позицій ісламу та його впливу на події у світі свідчать про те, що в сучасних умовах йдеться про визнання ісламу в якості одного з найважливіших чинників трансформації політичної та правової карти світу. Звісно, одним з наслідків «арабської весни» стало звернення до політики ісламізації суспільного життя ряду країн Арабського Сходу, які традиційно вважались світськими. Разом з тим, не останню роль в ісламізації правових систем арабських країн відіграє глобалізаційний фактор, впливаючи на релігійні процеси інакше, ніж на фінансові чи технологічні. Глобалізація не лише інтегрує, але й диференціює, а щодо релігії – регіоналізує,

спеціалізує, відокремлює, внаслідок чого не гальмує зростання релігійності та збереження традиційних, укорінених в релігії інститутів суспільного життя. Зрештою, демократизація Арабського Сходу детермінувала необхідність нормативного закріплення прав людини в законодавстві [1].

Таким чином, Х. Бехруз підкреслює, що з огляду на специфіку суспільного та духовного життя ісламських країн, вплив глобалізації на розвиток держави, права та її наслідки в цих країнах відрізняються від аналогічних процесів в інших державах світу. У цьому сенсі наріжний камінь критики ісламських правових систем становлять права людини.

Схожі тенденції відзначають Д. Белов і С. Бота. Так, норми класичного мусульманського права не можуть функціонувати у чистому вигляді, вони доповнюються звичаями, договорами, прецедентами, нормативними актами, а також на основі запозичень правових положень з інших правових систем, наприклад, романо-германської сім'ї. На сучасному етапі ісламське право має здатність взаємодіяти з правовими системами інших країн і зазнає впливу загальносвітових тенденцій правового розвитку. Але як і інші правові системи, мусульманська зазнає певних глобалізаційних впливів, прикладом чого стають ісламські міжнародні організації, які об'єднують мусульманські країни, і разом напрацьовують світське ісламське право. Проте в кінцевому випадку певні прогалини у мусульманському праві більшою мірою існують [2].

Серію видань присвячених порівняльному правознавству, правовим системам світу, національним тенденціям та міжнародному досвіду сучасного праворозуміння присвятили авторські колективи Ю.С. Шемшученка, Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука та ін. З-поміж іншого виокремлюються природа та особливості мусульманської правової сім'ї, відповідних національних правових систем, впливу ісламу на їх становлення і функціонування тощо [3-4].

Інші автори зосереджують увагу на ісламській правовій сім'ї як одній з провідних у сучасному світі, специфіці термінології та визначальних категоріях мусульманського права, зокрема, «шаріат» і «фікх», основні ознаки ісламського права у роботі М. Хаустової та Д. Юхименко. Вони підкреслюють, що ісламське право складається переважно з обов'язків людини і санкцій за їх порушення, якщо одна людина має певні обов'язки, то інша має відповідні права і навпаки [5; 6]. Згадані авторки пишуть, що мусульманське право або шаріат як окрема галузь науки пережили процес становлення у 7-9 ст., причому акцентують на розрізненні понять «мусульманський закон» і «законодавство мусульманських країн» [5].

Власне на загальній характеристиці системи мусульманського права зосереджується Б. Логвиненко [7], на його сутності, джерелах і структурі – М. Лубська [8]. Остання авторка підготувала одне з небагатьох монографічних видань, присвячене досліджуваній тематиці.

Не слід заперечувати, що прогресивний розвиток європейського права і вплив європейської правової культури, правових традицій певною мірою модифікували мусульманське право зсередини, значно змінивши його зміст та форму. Така еволюція мусульманського права у правових системах мусульманських країн зумовила кодифікацію фікха, зміну характеру джерел мусульманського права. Крім законодавства та судових прецедентів тут велику роль відіграють доктринальні джерела права. Цікавою є позиція, за якою у найближчому майбутньому модернізація мусульманського права не призведе до повного приєднання мусульманських країн до романської правової системи або системи загального права, але можливий синтез категорій та понять, запозичених із західного права, методів міркування та підходів, заснованих на традиціях мусульманського права [9].

Усе більше у навчальній і науковій літературі дослідники зосереджуються на співвідношенні міжнародного права та ісламського (мусульманського) права, їх принципів та інших основоположних засад, міжнародній співпраці у правозахисній сфері тощо. Так, В. Кушніренко розглядає основні міжнародно-правові принципи шаріату, питання відповідності шаріатської правової системи в контексті міждержавних відносин одному з основних принципів сучасного міжнародного права – принципу незастосування сили чи погрози силою [10]. М. Окладна і О. Гуренко вивчають етапи становлення ісламської концепції міжнародного права в середньовіччі та сучасності, підкреслюючи, що ісламська система міжнародного права як одна з найважливіших таких систем є сукупністю унікальних традиційних цінностей, правових норм та звичаїв ісламу. Тому виокремлено етапи її розвитку в період середньовіччя та зв'язок з сучасністю, визначено головні особливості в період середніх віків [11].

О. Буткевич у праці «Міжнародне право в ісламській доктрині» зауважує, що для з'ясування сутності й характерних особливостей ісламського розуміння міжнародного права слід визначити

особливості становлення цієї правової системи та характерні риси її доктрини періоду формування. На її думку, надзвичайну вагу в мусульманському міжнародному праві має доктрина (одне з основних джерел цього права), що формувалася за часів династії Абасидів, особливе значення відведено діяльності Мухаммеда Аль Шайбані, «ісламського Гуго Гроція». Ісламське міжнародне право переважно ґрунтується на релігійній основі й від самого початку створювалося в контексті мусульманської релігії, а його історія поділяється на добу експансії та добу співіснування, що настала після закінчення хрестових походів, реконквісти та утворення Оттоманської імперії в Туреччині [12; 13, с. 823; 14–16].

Спостерігається ототожнення ісламського міжнародного права і мусульманського міжнародного права, причому серед їх характерних рис згадуються: релігійна обумовленість; пов'язаність розвитку з історичною, геополітичною, дипломатичною чи воєнною обстановкою, в якій воно розвивалося; визнання суб'єктом індивіда (лише представників мусульманської релігії); принцип взаємності у регулюванні суспільних відносин, у дуалізмі відносин війни та миру тощо. Отже, основи ісламського розуміння міжнародного права закладаються в період становлення цієї релігійно-правової системи. Згодом тлумачення мусульманською доктриною основних засад права, що регулює міжнародні відносини, протягом тривалого часу не зазнає істотних змін [12].

Важливо, що науковці акцентують на проблематиці міжнародного співробітництва з питань захисту прав людини на Близькому Сході та в Південно-Східній Азії. Так, В. Лисик і О. Країнський за допомогою методу case study розглядають і порівнюють основні риси регіональних правозахисних механізмів, які останнім часом створено в межах Ліги арабських держав, Організації ісламського співробітництва й Асоціації держав Південно-Східної Азії. При цьому виділено щонайменше чотири типові підходи дослідників щодо проблеми співвідношення ісламу й універсальних стандартів захисту прав людини: 1) заперечення можливості узгодження ісламських релігійних приписів із правами людини; 2) відкидання сумісності цих прав з ісламом; 3) визнання лише тих прав людини, які не суперечать канонам релігії; 4) допущенням вірогідності конструктивного поєднання мусульманського права з міжнародними напрацюваннями щодо захисту прав людини [17; 18].

Усе частіше засади ісламської концепції прав людини, ісламські стандарти прав людини вивчаються у публікаціях Т. Шеховцової, О. Калмикової, Н. Янчук та ін. Причому відзначено тенденції трансформації під впливом глобалізаційних процесів, імплементації в національні законодавства відповідних країн міжнародних стандартів прав людини, що розглядалися інструментом ідеологічної експансії і руйнування національної самобутності та культури. Тому в межах ісламської правової системи був сформований власний стандарт прав людини, з характерним дуалізмом, тобто одночасним співіснуванням норм класичного ісламу з положеннями, запозиченими з інших правових систем. Регіональні особливості, їх відмінності від універсальних стандартів прав людини призводять до непорозумінь і конфліктів, зокрема щодо політичних прав людини, зокрема, виборчого права і права на супротив владі [19–21]. Тобто на практиці залишається чимало проблем, пов'язаних з реалізацією міжнародних зобов'язань у цій сфері, з огляду на регіональні й локальні політико-правові, релігійно-ідеологічні звичаї мусульманських країн.

Оригінальний підхід у міжнародно-правовій доктрині викладено в «Енциклопедії міжнародного права» при трактуванні конструкцій «азіатська система захисту прав людини» і «міжарабська система захисту прав людини». Зокрема, В. Денисов першу визначає як різноманітну практику азійських країн і неурядових міжнародних організацій, спрямовану на розроблення концепцій прав людини, що враховують самобутні права індивідів та права народів і можуть бути основою для прийняття на континенті регіональних угод у зазначеній сфері. Досвід азійських країн свідчить про неподільність і взаємозалежність усіх категорій прав людини та прав народів, у т.ч. їхніх самобутніх прав, пропонуючи багату територіальну практику для нового синтезу щодо цього, яка може стати основою для виникнення на континенті регіональних інститутів у сфері сприяння та захисту прав людини [22]. Водночас, на думку В. Мицика, міжарабська система захисту прав людини – це система створених і діючих у рамках Ліги арабських держав конвенційних норм і контрольних механізмів, що визначають специфіку і форми співробітництва арабських держав у сфері прав і свобод людини [23, с. 54].

Як бачимо, відомі українські юристи-міжнародники неоднотайні у визначенні ключових суб'єктів та їх ролей на шляху розвитку регіональних механізмів захисту прав людини: азійські країни і неурядові міжнародні організації чи міжнародні міжурядові організації. У будь-якому

випадку важливо, що у сучасній міжнародно-правовій доктрині привернуто увагу до становлення та функціонування регіональних систем захисту прав людини в міжнародному на національному ісламському (мусульманському) праві, розглядаються питання їх самобутності й ефективності, співвідношення з іншими міжнародними регіональними та універсальними, національними і наднаціональними такими системами.

Висновки. Не дивлячись на певне поживлення наукового інтересу до проблематики захисту прав людини в міжнародному праві, національному законодавстві України та правозастосовній практиці, все ж таки недостатньо уваги приділяється до систем, механізмів, суб'єктів захисту прав людини в ісламському (мусульманському) праві. Якщо іноді дослідники акцентують на загальнотеоретичних, історичних і порівняльно-правових особливостях розвитку ісламського права, мусульманської правової сім'ї, то практично відсутні напрацювання щодо специфіки захисту прав і свобод людини в окремих сферах, імплементації міжнародних універсальних і регіональних стандартів з прав людини у національні законодавства ісламських (мусульманських) держав, гарантії та механізми захисту прав і свобод людини, судову практику і т.д. Закономірними виявились впливи таких процесів як глобалізація та регіоналізація, інтеграція, а також взаємодія і взаємовплив існуючих правових систем різних рівнів. Особливо відчутне значення впливу європейських правових традицій, досвіду реформування національного і наднаціонального масштабів у сфері захисту прав людини у європейському регіоні, що знайшло відображення як у міжнародно-правовій доктрині, так і правовій доктрині досліджених держав, модернізації політико-правових поглядів, зокрема щодо перегляду елементів сучасного і традиційного, ефективного і догматичного у напрямі захисту прав жінок і дітей, розширення форм міжнародної правозахисної співпраці тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бехруз Х. Еволюція ісламського права: теоретико-компаративістське дослідження: автореф. дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.01. Од., 2006. 33 с.
2. Белов Д.М., Бота С.М. Ісламське право у правовій картині світу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 7. С. 41–45.
3. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння: монографія / Ю.С. Шемшученко, Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчук та ін. К.: Юридична думка, 2013. 480 с.
4. Порівняльне правознавство (правові системи світу): монографія / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Парламентське вид-во, 2008. 488 с.
5. Хаустова М.Г., Юхименко Д.С. Ісламська правова сім'я як одна з провідних правових сімей світу. Головні терміни мусульманського права – «шаріат» та «фікх». *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 76–79.
6. Коран. Переклад смислів українською мовою / пер. М. Якубовича. Дніпро, 2024. 480 с.
7. Логвиненко Б.О. Загальна характеристика системи мусульманського права. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 15–18.
8. Лубська М. Мусульманське право: сутність, джерела, структура: монографія. К.: Академвидав, 2009. 256 с.
9. Шуба Д. Мусульманська правова система в сучасному світі. *Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)*: збір. наук. праць ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 2 груд. 2021 р.). *Літописець*. Вип. 17. Житомир, 2022. С. 232–234.
10. Кушніренко В. Основні міжнародно-правові принципи шаріату. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kushnirenko_osnovni.pdf.
11. Окладна М.Г., Гуренко О.О. Етапи становлення ісламської концепції міжнародного права в середньовіччі та сучасність. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 1 (16). С. 92–98.
12. Буткевич О. Міжнародне право в ісламській доктрині. *Віче*. 2007. № 13.
13. Westbrook D. Islamic international Law and Public International Law: Separate Expressions of World Order. *Virginia Journal of International Law*, Summer 1993.
14. Schacht J. Foreign Elements in Ancient Islamic Law. *The Formation of the Islamic Law*. / ed. by W.Hallaq. *The Formation of the Classical Islamic World*. Vol. 27: Ashgate Variorum, 1995.
15. Talaat al Ghunaimi M. The Muslim conception of International Law and the western Approach. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1968.

16. Sardar Ali S., Rehman J. The concept of Jihad in Islamic International Law. *Journal of Conflicy and Security Law*. Oxford University Press, Winter 2005.
17. Країнський О.М., Лисик В. Міжнародне співробітництво з питань захисту прав людини на Близькому Сході та в Південно-Східній Азії. *Альманах міжнародного права*. 2015. № 8. С. 29–38.
18. Bassiouni M. Islamische Menschenrechts diskurse. *Religion, Menschenrechte und Menschenrechts politik* / ed. A. Liedhegener, I.-J. Werkner. Wiesbaden: Springer VS, 2010. S. 177–218.
19. Шеховцова Т.О. Ісламський стандарт прав людини: тенденції трансформації під впливом глобалізаційних процесів. *Часопис КУП*, 2021. № 2. С. 55–61.
20. Калмикова О.С. Сучасна ісламська концепція прав людини. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11867/1/Kalmukova.pdf>.
21. Янчук Н.Д. Права людини в контексті ісламської правової традиції. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/93456e8a-6432-4389-93fc-c498fb9490fa/content>.
22. Денисов В.Н. Азіатська система захисту прав людини. *Енциклопедія міжнародного права: у 3 т.* / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін. Т. 1. А–Д. Київ: Академ періодика, 2014. Т. 1. С. 58–61.
23. Мицик В.В. Міжарабська система захисту прав людини. *Енциклопедія міжнародного права: у 3 т.* / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співгол.) та ін. Т. 3. М–Я. Київ: Академ періодика, 2019. С. 54.
24. Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Міжнародний захист прав людини: навч. посіб. Харків: Право, 2019. 310 с.
25. Мамедов Ю. Ісламське кримінально-процесуальне законодавство: питання прав людини. *Грані*. 2020. № 23 (10). С. 47–57. DOI: 10.15421/172092.
26. Hashimoto H. The Prospects for a Regional Human Rights Mechanism in East Asia. NY: Routledge, 2004. 247 p.
27. Baderin M.A. International Human Rights and Islamic Law. Oxford, 2005.
28. Brems E. Islam and Human Rights. Dordrecht, 2001.
29. Melchert Ch. The formation of the Sunni Schools of Law. The Formation of the Islamic Law/ ed. by W.Hallaq. *The Formation of the Classical Islamic World*. Vol. 27: Ashgate Variorum, 1995.
30. Petersen C. Bridging the Gap: The Role of Regional and National Human Rights Institutions in the Asia Pacific. *Asian-Pacific Law & Policy Journal*. 2011. Vol. 13/1. P. 174–209.